

- ⁶ Ломоносов М. В. Указ. соч. — С. 208; ААН, ф. 20, оп. 1, од. зб. 1, арк. 313 зв.
⁷ Ломоносов М. В. Указ. соч. — С. 211 — 215; ААН, ф. 20, оп. 1, од. зб. 1, арк. 312 — 313 зв., 358 — 359 зв.
⁸ Ломоносов М. В. Указ. соч. — С. 218 — 220; ААН, ф. 3, оп. 1, од. зб. 471, арк. 38.
⁹ Ломоносов М. В. Указ. соч. — С. 235 — 236; ААН, ф. 20, оп. 1, од. зб. 1, арк. 318 — 319.
¹⁰ Ломоносов М. В. Указ. соч. — С. 238 — 241; ААН, ф. 20, оп. 1, од. зб. 1, арк. 315 — 319.
¹¹ Ломоносов М. В. Указ. соч. — С. 310 — 312; ААН, ф. 20, оп. 1, од. зб. 1, арк. 350 — 351.
¹² Ломоносов М. В. Указ. соч. — С. 240 — 241.
¹³ Гнучева В. Ф. Географический департамент Академии наук XVIII века. — М.; Л., 1946. — С. 84.
¹⁴ Данилевский В. В. Ломоносов на Украине. — Л., 1954. — С. 115 — 116; ААН, ф. 20, оп. 1, од. зб. 2, арк. 135 — 136.
¹⁵ Гнучева В. Ф. Указ. соч. — С. 88 — 89.
¹⁶ Про Христофора Ейлера див.: *Энциклопедический словарь*. — СПб., 1904. — Т. 79. — С. 202; *Эйлер Леонард*. Переписка, аннотированный указатель. — Л., 1967. — Док. № 577, 849, 1022 — 1024, 1734, 1796, 1797, 2072, 2074, 2126, 2197, 2211.
¹⁷ Гнучева В. Ф. Указ. соч. — С. 89, 403.
¹⁸ ААН, ф. 3, оп. 26, од. зб. 1.
¹⁹ Там же, од. зб. 2.
²⁰ Там же, од. зб. 4.
²¹ Там же, ф. 136, оп. 2, од. зб. 34.
²² *Эйлер Леонард*. Переписка, аннотированный указатель. — С. 274.
²³ Там же.
²⁴ Цитуємо за: Скальковский А. Астроном Эйлер в Сечи Запорожской в 1770 г. // Киев. старина. — 1891. — Октябрь. — С. 118.
²⁵ Там же.
²⁶ Там же. — С. 119.
²⁷ ААН, ф. 3, оп. 26, од. зб. 2, арк. 42 зв.
²⁸ Там же, арк. 42.
²⁹ Там же, од. зб. 4, арк. 10 — 11.
³⁰ Там же, арк. 16.
³¹ Библиотека АН СРСР. Відділ рукописів, збір. рукоп. карт і планів, од. зб. 652.
³² *Географический лексикон Российской империи*... из достопамятных известий, собранных Федором Полуниним. — М., 1773. — С. 471 — 478.
³³ Гнучева В. Ф. Указ. соч. — С. 90.

Одержано 12.10.1989 р.

Статья посвящена деятельности М. В. Ломоносова (в 1757 — 1765 гг. возглавлял Географический департамент Российской Академии наук), Х. Эйлера по изучению Украины, в частности организации экспедиций.

Є. П. Степанович

ДОКУМЕНТИ ДО ІСТОРІЇ ВИЩОЇ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ НА УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

В статті аналізуються звіти вищих спеціальних учбових закладів, листування, протоколи засідань учбових рад вузів, правила і програми занять та інші документи з історії вищої спеціальної освіти на Україні в кінці ХІХ — на початку ХХ ст.

© Є. П. Степанович, 1991

Важливим питанням в історії культури України в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. є створення і розвиток системи вищої спеціальної освіти. Перші спроби написання історії окремих вищих спеціальних навчальних закладів у цей період були зроблені ще в дореволюційній Росії. Автори розвідок і статей вивчали лише деякі питання, що стосувалися створення вузів чи системи викладання в них і не мали узагальнюючого характеру¹. Одними з перших були публікації та альбоми, присвячені історії створення Київського політехнічного інституту². Ґрунтовним дослідженням з цієї проблематики є праця Н. Г. Рубіна, викладача Катеринославського вищого гірничого училища (КВГУ). Вона присвячена десятиріччю діяльності училища і містить значний фактичний матеріал³. Згодом вийшло ще кілька праць з історії створення різних вузів⁴. У переважній більшості цих невеликих за обсягом книжок не порушуються проблеми створення системи вищої спеціальної освіти, хоча і міститься важливий фактичний матеріал. У зв'язку з цим вони потребують критичного ставлення.

Вивчення історії створення вищих спеціальних навчальних закладів по-справжньому розгорнулося тільки в роки Радянської влади⁵. Питання діяльності вузів дістали відображення у фундаментальних дослідженнях: «Історія Української РСР», «Історія міст і сіл Української РСР». Деякі інститути видали звіти та ювілейні збірники, що містять певний фактичний матеріал про організаційний етап і діяльність інститутів у дореволюційний час. В повоєнні роки опубліковано працю В. М. Коропова, присвячену питанням розвитку ветеринарної освіти в Росії⁶. Окремим розділом подано історію Харківського ветеринарного інституту, діяльність якого простежується з часу його створення і до 40-х років ХХ ст.; широко показано роботу провідних професорів і викладачів; проведено аналіз складу студентства. В тому ж 1949 р. було опубліковано збірник статей і матеріалів, присвячений діяльності Дніпропетровського гірничого інституту⁷, що містить матеріал і про дореволюційний період його діяльності. В 1959 р. на сторінках «Вестника высшей школы» обговорювалося питання створення наукової історії вузів країни⁸. У зв'язку з цим було підготовлено збірники з історії окремих інститутів країни⁹.

Однак досі немає спеціальної наукової праці, де розглядалися б процеси, пов'язані з розвитком перших вищих спеціальних навчальних закладів на Україні, створенням науково-допоміжних закладів при них; їх роль у системі спеціальної освіти в країні; участь студентів цих закладів у дореволюційних подіях. В даній статті проаналізовано документальну базу — архівні матеріали, більшість з яких вперше вводиться у науковий обіг. Документи поділяються на такі групи:

1. Звіти вищих спеціальних навчальних закладів, які щорічно надсилалися в міністерство народної освіти та в ті міністерства, що

фінансували їх. Наприкінці кожного навчального року звіти, крім того, надсилалися попечителям учбових округів і зберігалися в архівах інститутів.

2. *Офіційні документи внутрішнього характеру* — розпорядження, постанови міністерства народної освіти і попечителів учбових округів, що дають можливість прослідкувати правовий стан вищих спеціальних навчальних закладів у дореволюційний час.

3. *Листування*. Ця численна категорія документів є дуже цінною. Нами віднесені до цієї групи матеріали з пропозиціями про відкриття вузів, підготовку професорських кадрів, зміну програм і т. ін.

4. *Журнали протоколів засідань учбових рад вузів* — одне з важливих джерел, в яких містяться свідчення про внутрішнє життя інститутів — розширення курсів лекцій, реорганізацію вузів та ін.

5. *Правила і програми занять у вузах і науково-допоміжних закладах*. Крім проектів статутів вищих спеціальних навчальних закладів, що зберігаються в архівах, до цієї категорії належать затверджені та видані учбові плани відділень існуючих інститутів. Провідні вчені, декани факультетів складали та видавали окремі збірники правил, програми навчання з різних розділів теоретичного курсу і практичного проходження занять в лабораторіях та на підприємствах під час практичних занять.

6. *Матеріали про участь студентів у революційному русі*. До цієї групи документів віднесені опубліковані та архівні матеріали, що містять відомості з даної теми. Крім того, сюди ж належать документи про студентські виступи і участь прогресивної молоді в революційному русі. В період революційного піднесення директори вузів щодня надсилали до міністерства народної освіти телеграми, повідомляючи про події в інститутах та резолюції студентських сходок.

Охарактеризуємо докладніше документи, що віднесені до перелічених шести груп.

Звіти вищих спеціальних навчальних закладів зберігаються переважно в Центральному державному історичному архіві СРСР (ЦДІА СРСР), ф. 733 (фонд Департаменту освіти міністерства народної освіти) та в Державному архіві Харківської області (ДАХО), ф. 770 (фонд попечителя учбового округу). Документи містять цінний матеріал як про організаційний період діяльності вузів, так і про хід занять у них. Фонд ЦДІА СРСР¹⁰ містить документи про діяльність найстарішого на Україні спеціального навчального закладу — Харківського ветеринарного інституту (ХВІ) — з 1850 р. по 1916 р. Із звітів ми дізналися про поступове розширення учбових програм та реорганізацію цього закладу в інститут у 1873 р. Водночас є чимало документів про створення нових кафедр, організацію клінік¹¹, введення до програм курсів нових лекцій¹².

Звіти, що надсилалися до міністерства народної освіти, відрізнялися від тих, що подавалися попечителям учбових округів. Звіти попечителям містять більше фактичного матеріалу. В них висувалися пропозиції про зміни планів навчання, організацію практики для студентів, розширення викладацьких штатів, є дані про поведінку студентів та діяльність учбових комітетів тощо.

Для прикладу розглянемо деякі звіти Харківського технологічного інституту (ХТІ) попечителю округу. В 1897 р. на засіданнях учбової ради кілька разів обговорювалося питання за-провадження курсу фабричної гігієни у план занять¹³. Наприкінці XIX ст. заводи, фабрики, гірничі розробки швидко зростали. Власники гірничих підприємств у гонитві за наживою майже не дбали про матеріальне забезпечення робітників, про їхнє здоров'я і побут. Через це кількість нещасних випадків на заводах і шахтах невпинно зростала. Тільки у Катеринославі на Брянському заводі протягом 1898 р. сталося 2336 нещасних випадків¹⁴. Переважна більшість з них були наслідком обвалу породи. За статистикою, з 1880 р. по 1900 р. на всіх гірничих і гірничо-заводських підприємствах сталося 1102 випадки. Від обвалів і поганого кріплення постраждало 5488 чоловік, з них убито 1862 чоловіка¹⁵. Нещасних випадків з робітниками, що працювали при металургійних печах, сталося 338.

Громадськість була стурбована збільшенням смертності серед робітників заводів і шахт. Прагнучи зменшити розміри травматизму, Гірнича вчена рада послала лікаря А. Б. Бертенсона обстежити санітарний стан гірничих заводів. Лікар засвідчив, що «за роки 1887 — 1889 всього на гірничих заводах, рудниках і промислах постраждало 3769 чоловік, в тому числі 707 вбитих»¹⁶. Через неправильне ведення гірничих розробок і відсутність медичних пунктів страждали перш за все робітники. Вивчення санітарного стану гірничих підприємств і статистичні дані про нещасні випадки показали, що необхідно розпочати підготовку спеціальних кадрів, які б стежили за санітарним станом підприємств і могли подати необхідну допомогу. Передова громадськість вимагала включення до програми вищих спеціальних навчальних закладів курсу лекцій «Подання допомоги при нещасних випадках»¹⁷. Під тиском прогресивних гірничих інженерів та викладачів у 1892 р. було прийнято закон «Про заходи охорони життя і здоров'я робітників», але читання курсу з техніки безпеки не було розпочато.

У звіті ХТІ за 1897 р. попечителю округу повідомляється, що на одному із засідань учбового комітету обрано комісію для розгляду конспекту курсу фабричної гігієни. До її складу увійшли професори І. П. Пономарьов, В. А. Гемільон, Є. М. Зубашов і викладачі А. П. Комаров та І. І. Бабариков¹⁸. В архіві зберігається програма курсу лекцій з фабричної гігієни¹⁹. Сту-

денти мали навчитися прийомам подання першої медичної допомоги потерпілим.

Розпорядження, постанови міністерства народної освіти, як правило, публікувалися, хоча нині перебувають переважно в архівних фондах. Так, наприклад, «Положення про Харківський і Дерптський ветеринарні інститути»²⁰ містять відомості про їхній статус, правила прийому студентів. Всі вузи мали свої статuti. Статут ХТІ був прикладом для створення статутів інших вузів, зокрема КПІ. Показовим є те, що всі товариства при вузах — наукові, музичні, взаємодопомоги та інші — обов'язково видавали свої статuti²¹.

До Департаменту освіти міністерства народної освіти надсилалися листи на так звані «прошення». З них ми дізнаємося про намагання введення нових курсів лекцій. Відомо, що наприкінці XIX ст. та на початку XX ст. Росія експортувала чимало м'яса, зокрема м'ясо птиці на 40 млн крб. В 1870 р. було вивезено птиці на суму 109 320 крб., 1880 р. — 3 433 735 крб., у 1890 р. — майже на 13 млн крб., в 1895 р. — 27 405 тис. крб.²² Власники птахохерм у той час втрачали чималі прибутки через хвороби птиці й тому неодноразово порушували питання про дослідження причин хвороб та про можливі заходи їх запобігання. У 1903 р. харківські губернські збори обговорювали ці питання²³. Учебна рада ХВІ в 1906 р., відгукнувшись на потреби життя, виступила з клопотанням перед попечителем Харківського учбового округу, а той, у свою чергу, перед міністерством народної освіти про створення у вузі кафедри патології птахів²⁴.

Частина професорів до початку занять в інститутах викладала дисципліни на підприємствах, де спостерігала життя робітників. У вузах передові професори виступали за впровадження курсу фабричного законодавства, який тоді так і не було впроваджено «через відсутність інтересу»²⁵. Тільки в 1901 р. цей курс читав у КПІ викладач А. А. Мікулін²⁶. А з 1908 р. його викладав у КВГУ Я. М. Должанський.

Наступний предмет, за введення якого ратували професори ряду спеціальних вузів Росії, була холодильна справа. В архівах зберігається листування з цього приводу. Читання курсу зумовлювалося рівнем розвитку промисловості й торгівлі, що потребували холодильних установок. У 1911 р. комітет у холодильній справі в Петербурзі розглядав програму необов'язкового курсу з холодильних машин²⁷. В 1912/13 навчальному році планувалося читання цього курсу у Київському комерційному інституті²⁸. Із звіту попечителю Харківського учбового округу ми дізналися, що у 1913 р. професори ХТІ також обговорювали питання про читання курсу лекцій з холодильної справи²⁹. Його почали читати у 1915 р.³⁰ Такий курс було введено того ж року у КПІ³¹.

Дослідження одного з важливих джерел — журналів засідань учбових рад вузів — дає матеріал про відкриття нових кафедр, затвердження щорічних конкурсних тем студентських праць, розподілу стипендій, порядку проведення випускних екзаменів та ін. Так, для кращої підготовки спеціалістів учбовий комітет ХІ влаштував щорічні конкурси студентських наукових праць. Викладачі намагалися залучати студентів до розв'язання ще не досліджених питань. У 1889 р. серед інших було запропоновано тему «Патологічні зміни паранхіматозних органів при сапі у коней»³². А в наступні роки було включено теми з клініки чуми, хвороб птахів, сибірської виразки та ін.

Кілька засідань учбового комітету Катеринославського вищого гірничого училища присвячено реорганізації вузу. Питання про продовження курсу занять обговорювалося ще в 1901 р.³³; про розширення викладацьких програм³⁴ — 1909 р. Тільки 7 липня 1912 р. після численних клопотань Катеринославське вище гірниче училище було реорганізовано в інститут³⁵. Фонд Департаменту освіти містить і документи про заходи щодо розподілу стипендій. Так, у 1909 р. учбовий комітет ХТІ розглядав заяву «про бажання студентів брати участь у розподілі стипендій»³⁶.

Успішній реорганізації сучасної вищої школи певною мірою сприятиме використання досвіду викладання у вищих спеціальних навчальних закладах у минулому, зокрема дані про порядок та удосконалення системи навчання, заміну курсової системи на предметну, порядок занять на різних факультетах вузів та ін.³⁷ У фондах Департаменту освіти, Державної думи, ради міністрів та інших зберігаються матеріали, що свідчать про пропозиції передової громадськості щодо створення вищих навчальних закладів. Ділові кола м. Одеси ще з 1851 р. порушували клопотання про організацію вищого спеціального комерційного училища³⁸. Подібні «прошення» були подані у відповідні інстанції з вимогами створення у Харкові медичного³⁹, у Подільській губернії — фармацевтичного, ветеринарного інститутів та ін.

Найчисленнішою за складом матеріалу є група документів про участь студентів у революційному русі. Серед них чимало опублікованих матеріалів⁴⁰. Одним з найцінніших джерел є фонд Київського губернського жандармського управління в ЦДІА УРСР (ф. 274). Незважаючи на те, що всі вони яскраво відображають вороже ставлення властей до революційного руху взагалі, документи містять цінні і поки що не повністю використані фактичні відомості про участь студентів у революційному русі. Так, у 1904 р. в Києві міський комітет РСДРП влаштував ряд антивоєнних мітингів на фабриках, заводах, в університеті, КПІ. За свідченням царської охоранки, член комітету О. Г. Шліхтер виступав на них з промовами. Серед слухачів були студенти університету і КПІ⁴¹. Численні студентські сходки відвідували слухачі КПІ — члени студентської

соціал-демократичної групи. В одному з рапортів Київському губернському жандармському управлінню повідомлялося про «броженіє» в лавах студентства. У списку студентів, залишати яких в КПІ для збереження спокою було небажаним і шкідливим⁴², значилися М. Вальський, Т. Кривоносов, О. Школьник, З. Маркович, А. Кромник, О. Даниленко, В. Владимиров, М. Жашкевич, А. Левін, Б. Бездушко та ін. Всі вони звинувачувалися у належності до Київського комітету партії соціал-демократів. Пройшла серія обшуків та арештів. Серед арештованих був студент В. Яворський⁴³. Фонд канцелярії Київського, Волинського, Подільського генерал-губернатора теж містять чимало матеріалів про виступи студентів, мітинги у вузах Києва у 1905 — 1907 рр.⁴⁴ Фонд попечителя Харківського учбового округу державного архіву Харківської області містить документи про арешт у 1906 р. за революційну діяльність студентів Харківського технологічного інституту. Серед них — Парахня та Пужий⁴⁵.

Як бачимо, архівні документи містять значний фактичний матеріал, що стосується освіти на Україні наприкінці XIX — на початку XX ст., системи навчання у вузах, участі студентів у громадському та революційному русі.

¹ Цовський В. Киевский политехнический институт. — Киев, 1898.

² Абрагамсон А. Киевский политехнический институт. — Киев, 1898.

³ Рубин П. Г. Исторический очерк возникновения Екатеринославского Высшего горного училища и его деятельность за первое десятилетие (1899 — 1909). — Екатеринослав, 1909.

⁴ Кирничев В. А. Десятилетие Харьковского практического Технологического института. 1885 — 1895. — Харьков, 1895; Мухачев Н. М. Двадцатипятилетие Харьковского технологического института. 1885 — 1910. — Харьков, 1910; Записка о Киевском коммерческом институте. — Киев, 1920; Киевский коммерческий институт. — Киев, 1913; Краткий очерк 50-летия Харьковского ветеринарного института. — Харьков, 1912 и др.

⁵ Екатеринославский горный институт имени т. Артема-Сергеева. — Екатеринослав, 1924; Развитие Днепропетровского горного института имени Артема (Сергеева) за период 1920 — 1926 гг. и его состояние на 1 января 1927 г. — Днепропетровск, 1927; Киевский индустриальный институт: Юбил. сб. к 40-летию ин-та. — Киев, 1939 и др.

⁶ Коропов В. М. Ветеринарное образование в СССР. — М., 1949.

⁷ Дніпропетровський гірничий інститут ім. Артема. 1889 — 1949. — Дніпропетровськ, 1949.

⁸ Струве В. В. Письмо в редакцию: Создать научную историю вузов // Вестн. высш. школы. — 1958. — С. 95 — 96.

⁹ Дніпропетровський гірничий інститут ім. Артема. — К., 1968; Киевский политехнический институт. — Киев, 1975, та ін.

¹⁰ Полянская Л. И. Документы к истории высшего образования в России // Ист. архив. — 1958. — № 1. — С. 226. Автор розглядає матеріали цього ж фонду, що стосується в основному діяльності університетів.

¹¹ ЦДІА СРСР, ф. 733, оп. 147, 1881 р., од. зб. 518.

¹² Там же, оп. 150, 1886 р., од. зб. 167, арк. 34.

¹³ Там же, оп. 153, 1906 р., од. зб. 290, арк. 1 зв.

¹⁴ Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. 770, оп. 1, 1897 р., од. зб. 277, арк. 4 — 4 зв.

¹⁵ Парасунко О. А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60 — 90-е годы XIX в.). — Киев, 1963. — С. 80, 84, 190.

¹⁶ Техническое и статистическое исследование несчастных случаев на горных и горнозаводских предприятиях. — Пг., 1916. — Вып. 1. За время с 1880 — по 1890 гг. — С. XIII, табл. 1.

¹⁷ Н. Р. Новый предмет преподавания в Горном институте. (Несколько слов по поводу лекции д-ра А. Б. Бертенсона) // Техн. образование. — 1896. — С. 37.

¹⁸ ДАХО, ф. 770, оп. 1, 1897 р., од. зб. 277, арк. 4 — 4 зв.

¹⁹ Там же, спр. 281, арк. 1 зв. — 2 зв.

²⁰ Устав и высочайше утвержденные положения о Харьковском практическом технологическом институте «штаты сего института». — Спб., 1885. — 41 с.; Харьковский технологический институт: Практические занятия в лаборатории общей химии. — Харьков, 1913. — 47 с.; Специальные учебные заведения мужские и женские. — Спб., 1890. — 239 с.

²¹ Устав студенческого землячества в Харькове. — Харьков, 1913. — 12 с.; Устав общества вспомоществования нуждающимся студентам Харьковского ветеринарного института. — Харьков, 1913. — 16 с.; Устав общества содействия академической жизни учащихся в высших мужских учебных заведениях Киева. — Киев, 1911. — 15 с.

²² ЦДІА СРСР, ф. 733, оп. 203, 1889 р., од. зб. 1559, арк. 13 зв.

²³ Там же, оп. 153, 1906, од. зб. 290, арк. 1.

²⁴ Там же, арк. 8.

²⁵ ДАХО, ф. 770, оп. 1, 1897, од. зб. 277.

²⁶ ЦДІА УРСР, ф. 275, оп. 1, 1901 р., од. зб. 1250, арк. 67.

²⁷ Материалы по вопросу о преподавании холодильного дела в высших и средних учебных заведениях. — Спб., 1911. — Вып. 1. Издание комитета по холодильному делу. — 31 с.

²⁸ Программа курса «Искусственное охлаждение и его значение в мировой торговле и промышленности», намеченная к прочтению в 1912/13 г. в Спб. политехническом и Киевском коммерческом институте Н. А. Бородиным. — Б. м. и г. — 17 с.

²⁹ ДАХО, ф. 770, оп. 1, 1913, од. зб. 764, арк. 3.

³⁰ Там же, арк. 35.

³¹ Киевский политехнический институт: Учебный план механического отделения по предметной системе. — Киев, 1915. — С. 4.

³² ЦДІА СРСР, ф. 733, оп. 203, 1889, од. зб. 1559, арк. 13 зв.

³³ Там же, ф. 1287, оп. 2, 1908 р., од. зб. 1811, арк. 84 а.

³⁴ Там же, ф. 1153, оп. 2, 1909 р., од. зб. 22, арк. 4 об.

³⁵ Там же, ф. 1158, оп. 1, 1912 р., од. зб. 238, арк. 129; ф. 1278, оп. 2, 1912 р., од. зб. 1811, арк. 113 зв., 114, 164 та ін.

³⁶ Там же, ф. 733, оп. 205, 1909 р., од. зб. 2531, арк. 4 зв.

³⁷ Киевский политехнический институт: Учебный план инженерного отделения по предметной системе с инструкцией для записи на экзамены, практические занятия и проекты. — Киев, 1915. — 3-е изд. — С. 4.

³⁸ ЦДІА СРСР, ф. 1276, оп. 2, 1906 р., од. зб. 490, арк. 2 зв.; ф. 1288, оп. 91, 1912 р., од. зб. 92, арк. 13; ф. 733, оп. 156, 1916 р., од. зб. 688.

³⁹ Там же, ф. 733, оп. 156, 1916 р., од. зб. 714; 1917 р., од. зб. 733; од. зб. 711.

⁴⁰ Листовки революционных социал-демократических организаций Украины 1898 — 1904 гг. — Киев, 1963; Из истории Киевского политехнического института. — Киев, 1961. — Т. 1 (1898 — 1917 гг.); Революция 1905 — 1907 рр. на Украине. — К., 1949.

⁴¹ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, 1904 р., од. зб. 88.

⁴² Там же, арк. 114 — 115.

⁴³ Там же, арк. 23.

⁴⁴ Там же, ф. 442, оп. 855, 1906 р., од. зб. 451, арк. 27.

⁴⁵ ДАХО, ф. 770, оп. 1, 1906 р., од. зб. 553, арк. 103, 273.

Одержано 12.10.1989 р.